

Domination and Hidden Narratives: The Formation of Hidden Transcripts in Light of the Quadruple Structural Patterns of Iranian Society

Zahra Mohammadpoor Dehsorkhi

Ph.D Student, Political Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Mahdi Najafzadeh*

Associate Professor, Department of Political Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Vahid Sinaei

Associate Professor, Department of Political Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Introduction

Throughout history, Iranian society has often presented a kind of public speech and action before those in power, while expressing very different forms away from their direct supervision. This conservative approach has been shaped by social structures and processes, in which elements of mystery, secrecy, and introspection lead to the formation

* Corresponding Author: m.najafzadeh@um.ac.ir

How to Cite: Zahra Mohammadpoor Dehsorkhi, Mahdi Najafzadeh & Vahid Sinaei, (2026), "Domination and Hidden Narratives: The Formation of Hidden Transcripts in Light of the Quadruple Structural Patterns of Iranian Society", *Political Strategic Studies*, Vol. 14, No. 55, 85- 124.

Doi: [10.22054/QPSS.2025.81402.3459](https://doi.org/10.22054/QPSS.2025.81402.3459)

of hidden transcripts in opposition to the overt transcripts intended by the rulers. Thus, although people may publicly show agreement with the state's official narratives of power, they are simultaneously engaged in creating an alternative, hidden discourse. Therefore, Iranians often employ symbolic elements in their speeches and writings to convey complex concepts. To conceal their beliefs and give depth and nuance to their positions, they draw on the full range of mystical allegories, similes, and coded language found in Persian literature. At various points in history, the interaction between institutional contexts and hidden transcripts has created the foundation for unity and alliance among different groups against power, at times even contributing to the overthrow of ruling powers by challenging political and social structures. Thus, these hidden transcripts have played an important role in shaping political and social developments in Iran. Without understanding their essential elements and underlying concepts, it is impossible to fully grasp the country's political and social transformations. The present research aimed to analyze the role of various structures in shaping hidden transcripts that have influenced the political behavior, silent resistance, and hidden transcripts of subordinate groups in Iranian society. Since hidden narratives reflect a form of covert discourse, they should be regarded as a kind of hidden power exercised from below—a mechanism capable of weakening and challenging the ruling power.

Literature Review

In numerous studies addressing the oppression, conservatism, and fear prevalent in Iranian society, it is commonly argued that this fear and secrecy stem from the theory of Iranian despotism. However, it may

be more accurate to view even this theory as a product of the broader social structure of Iranian society—one that has taken shape and persisted over a long historical process. In *Language, Status, and Power in Iran*, Beeman (1986) argued that the tension between inside and outside, as well as issues of status, had profoundly influenced Iranian thought and many aspects of daily life. He stated that these characteristics, rooted in distrust and social insecurity, shape interpersonal interactions in such a way that what Iranians express outwardly often differs from their true intentions or beliefs. In the Persian-language book titled *On the Self-Centeredness of Iranians*, Ghazi-Moradi (1999) argues that the historical dominance of authoritarian governments over Iranian society has led to the subordination of personal interests to social ones. In this context, Iranians' inclination toward the private sphere of life has often resulted in self-centeredness and passive confrontation, with self-control being a particularly important aspect. In Iranian culture, self-control serves as a means of self-concealment and protection against the aggressions and encroachments of others. Rafie'pour (2014), in *It Is a Pity If Iran Should Be Ruined*, examined the dual structure of Iranian society. In his view, the formation of the state was never intended to meet the needs of society; instead, it has traditionally relied on tyranny to pursue its goals. Consequently, society—particularly the informal sector—has developed its own narratives and norms in an autochthonous and spontaneous manner. In *The Displacement of Two Revolutions*, Najafzadeh (2016) argued that the formation of the hidden transcript is shaped by the structural and cultural characteristics of Iranian society. According to Najafzadeh,

repeated invasions by various foreign forces, along with the overwhelming power and tyranny of the state, have compelled Iranians to adopt shaky, ambiguous social and individual behaviors as a means of self-protection and survival. In most studies on this topic, little attention has been given to the structures of Iranian society in shaping hidden transcripts. In fact, what matters are the dialectical relationships among the four macro-structural elements of Iranian society, which have facilitated the formation of hidden transcripts throughout its political and social history.

Materials and Methods

This study employed the interpretive method to examine the structures of Iranian society, their internal elements, and the relationships between them. The interpretive method seeks to clarify meaning, following a semantic analysis instead of causal one. Interpretation, therefore, is an activity centered on understanding and a process through which social reality is meaningfully constructed. In addition to the interpretive method, Scott's theory of hidden transcripts was used to examine how the structures of Iranian society shape the hidden transcript as a social reality.

Results and Discussion

The historical cases demonstrate that the logic behind the formation of hidden transcripts in Iranian society—and their relative breadth compared to other societies—is shaped by the particular social structure developed and stabilized over a long historical process.

The structural logic of Iranian society suggests that its political and social developments are formed and interpreted through the interconnected relationships among four key structures. The research findings indicated that the four structures governing Iranian society (i.e., political, sociocultural, religious, and linguistic) shape the behavioral tendencies and capacities of Iranians. The dualistic patterns of behavior, expressed through demonstrativeness and hiding, play a crucial role in the emergence and expression of the hidden transcript and its contrast with the public transcript, resulting in the hidden transcript being far more pervasive and resilient than the public one. This influence is evident in Persian literature, where texts and manuscripts are often rich with secrets, codes, and hidden allusions. Beyond their apparent meanings, these works frequently carry esoteric meanings, and a common feature across many manuscripts is the deliberate obscurity and concealment of their content.

Conclusion

Investigating hidden narratives requires understanding the forms of social relations, situations, and societal structures that give rise to these narratives at specific times and places. Throughout history, the authoritarian political structure of Iranian society, together with other social structures, has allowed aspects of the society's silent resistance to be expressed extensively through hidden transcripts, thus being immune to the violence of the ruling elite. The findings of the present study helped decode four main structures—political, sociocultural, religious, and linguistic—which collectively shape individual and

social behavior in Iranian society. These structures appear to emerge from a coherent logic while simultaneously interacting synergistically throughout Iran's sociopolitical history. Any analysis of Iranian society, particularly its micro- and macro-level ethology, that overlooks these structures risks being misleading.

Keywords: Iranian Society, Quadruple Structure, Autocratic Rule, Duality of Behavior, Hidden Transcripts

سلطه و روایت‌های پنهانی: بررسی زمینه‌های شکل‌گیری رونوشت پنهان بر اساس الگوهای ساختاری چهارگانه جامعه ایرانی

زهرا محمدپور دهسرخ

دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

مهدی نجف زاده *

دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

وحید سینائی

دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

شکل‌گیری رونوشت‌های پنهان جامعه ایران در ارتباط با ساختارهای جامعه و رفتارهای فردی و اجتماعی برآمده از آن‌ها قرار دارد. شرایط ناپایدار سیاسی و اجتماعی ایرانیان در طول تاریخ سبب شده تا برخی الگوهای رفتاری به‌عنوان تدبیری محافظه‌کارانه برای رویارویی با موقعیت‌های غیرقابل پیش‌بینی و ابهام‌آمیز مورد استفاده قرار گیرد. این پژوهش با استفاده از کلان نظریه ساختارگرایی و بهره‌گیری از الگوی روایت‌های پنهانی اسکات و روش تفسیری به دنبال پاسخ به این پرسش است که کدام ویژگی حاکم بر جامعه ایران و به چه شکل موجب شکل‌گیری رونوشت پنهان گردیده است؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد رونوشت‌های پنهان برابند الگوهای رفتاری دوگانه ایرانیان است که با مطالعه تحلیلی ساختارهای حاکم بر جامعه ایرانی می‌توان به کشف زمینه‌ها، رموز پنهان و باطن کارکرد رفتارهای اجتماعی پی‌برد. بررسی‌ها همچنان نشان داد تجلیات فرهنگی و رفتار جمعی مردم طی زمان و در شرایط مختلف و در تعامل با محیط‌های متفاوت تطور می‌یابد و به‌عنوان راهبردی در سازگاری با واقعیت‌های زیستی شکل می‌گیرد و نهادینه می‌شود. بنابراین برای فهم رونوشت‌های پنهان به‌عنوان برساخته‌های جامعه، بیش از هر چیز باید ریشه‌های دوگانگی رفتار ایرانیان را در ساحت چهارگانه ساختارهای سیاسی، ساختارهای اجتماعی و فرهنگی، ساخت زبان فارسی و ساختار دینی مورد کنکاش قرار داد.

واژگان کلیدی: جامعه ایرانی، ساختار چهارگانه، سلطه استبدادی، دوگانگی رفتار،

رونوشت‌های پنهانی.

* نویسنده مسئول: m.najafzadeh@um.ac.ir

مقدمه

جامعه ایران و شاعران و نویسندگان ایرانی در طول تاریخ همواره سعی کرده‌اند در برابر صاحبان قدرت، گفتار و کنشی عمومی را به اجرا گذارند، اما در ورای نظارت مستقیم گفتار و کنشی متفاوت را پدیدار ساخته‌اند. چنین رویکرد محافظه کارانه توسط ساختارها و روندهای اجتماعی و در قالب رونوشت پنهان^۱ تجویز شده؛ به نحوی که عناصری از رازورائی، پنهان کاری و درون اندیشی موجب شکل گیری رونوشت‌های پنهان در مخالفت با رونوشت‌های آشکار مدنظر حاکمان شده است. به لحاظ تاریخی جامعه ایران همواره تحت سیطره حکومت‌های استبدادی بوده که مهم ترین خصیصه آن بی قانونی، عدم نهادینگی قدرت و حاکمیت دلبخواهانه و تحمیلی حاکم مستبد بوده است. در چنین شرایطی که نتیجه آن بی ثباتی و ناامنی و اضطراب مداوم ناشی از حکومت استبدادی است همه چیز با ایماء و اشاره بیان می شود. به گفته مرتضی ممیز «ایرانیان در شرایط بدون امنیت تنها با سلاح زیرکی توانسته‌اند خود را حفظ کنند» (ممیز، ۱۳۸۵: ۱۴). بر این اساس، کنش‌های ستایشی و آشکار در برابر فرادست حکومتی نیز نوعی تظاهرگرایی محسوب می شود. به بیان وبر چه بسا اطاعت و وفاداری از روی تزویر بر مبنای زمینه‌های فرصت طلبانه یا نفع شخصی صورت گیرد یا آنکه مردم از روی ضعف و ناتوانی فردی مطیع شوند، زیرا بدیل قابل پذیرشی وجود ندارد (پارکین، ۱۳۸۴: ۱۰۹). بدین سبب نمایشی از تمکین و رضایت را به اجرا می گذارند که با تصویری که حاکمان می خواهند ترسیم کنند همخوانی زیادی دارد. اگرچه مردم در عرصه اجتماعی و در ظاهر توافق خود را با رویکردهای رسمی ساخت قدرت نشان می دهند اما همزمان به خلق گفتمان پنهانی نیز مشغول هستند.

این امر سبب شده تا ایرانیان در گفتارها و نوشته‌های خود از عناصر نمادین برای بیان مفاهیم مختلف بهره‌برداری کنند. آنان برای کتمان عقیده و رنگ و روح دادن به مواضع خود از تمام مظاهر تمثیل‌ها و تشبیه‌های عرفانی و زبان رمز در عرصه ادبیات استفاده کرده‌اند. در مقاطعی از تاریخ پیوند میان بافت‌های نهادی رونوشت‌های پنهان، زمینه اتحاد و ائتلاف میان گروه‌های مختلف در برابر قدرت را فراهم آورده که با به چالش کشیدن

1. Hidden Narratives

قدرت سیاسی و اجتماعی به سرنگونی قدرت حاکم نیز منجر گردیده است. بنابراین، این رونوشت‌های پنهان به جهت تأثیرگذاری بر تحولات سیاسی و اجتماعی ایران دارای اهمیت است و بدون شناخت عناصر و مفاهیم اساسی آن فهم تحولات سیاسی و اجتماعی ایران امکان‌پذیر نخواهد بود. هدف از این پژوهش فهم و تفسیر ساختارهای چهارگانه حاکم بر جامعه ایران است که بر رفتار سیاسی گروه‌های تحت سلطه و مقاومت‌های خاموش و رونوشت‌های پنهان آنان در برابر قدرت تأثیر می‌گذارد. این روایت‌های پنهانی بیانگر نوعی گفتمان مخفیانه است، باید آن را قدرتی پنهان دانست که از پایین اعمال می‌شود و رویه‌ای است که می‌تواند قدرت حاکم را تضعیف و آن را به چالش بکشد.

روش پژوهش

در این نوشتار از روش تفسیری برای بررسی ساختارهای جامعه ایران و عناصر درونی آن‌ها و تبیین ارتباطی میان این ساختارها استفاده شده است. روش تفسیری تلاشی است برای روشن ساختن یا قابل درک کردن یک موضوع یا درک معنا. در این روش؛ پژوهشگر به جای «علت‌یابی» به «معناکاوی» می‌پردازد تا به فهم پدیده‌ها دست یابد. بنابراین تفسیر؛ فعالیتی معطوف به فهم و فرآیندی است که طی آن واقعیت اجتماعی به‌طور معناداری ساخته می‌شود (منوچهری، ۱۴۰۲: ۵۶). بر این اساس در این پژوهش با استفاده از رویکرد تفسیری به بررسی و تفسیر ساختارهای جامعه ایران در شکل‌دهی به رونوشت پنهان به‌عنوان یک واقعیت اجتماعی خواهیم پرداخت.

پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های متعدد که از رازورانگی^۱، محافظه‌گرایی و ترس‌خوردگی جامعه ایرانی سخن می‌گویند، عموماً تصور شده که این ترس‌خوردگی و پنهان‌اندیشی ریشه در نظریه استبداد ایرانی دارد. در حالی که می‌توان این‌گونه اندیشید که حتی نظریه استبداد ایرانی

۵. رازآلود بودن، اسرارآمیز. تورج زاهدی این اصطلاح را در ارتباط با عرفان اسلامی به کار برده است و معتقد است واژه رازورانگی به حیطه‌هایی می‌پردازد که ورای عقل بشری سیر می‌کند، <http://zmohninia.blogfa.com>

نیز تابعی از ساخت اجتماعی جامعه ایران است که در یک پروسه طولانی مدت شکل گرفته و تداوم یافته است.

ویلیام بیمن (۱۳۸۱) در کتاب «زبان، قدرت، منزلت» درباره کاربرد زبان در روابط و تعاملات میان فردی ایرانیان نشان می‌دهد، تقابلی از درون و برون و منزلت در تفکر ایرانی و بسیاری از جنبه‌های زندگی آنان سایه انداخته است. به عقیده بیمن چنین مشخصه‌ای در تعاملات میان ایرانیان مبتنی بر بی‌اعتمادی و ناامنی در زندگی اجتماعی است و سبب شده ایرانیان آنچه به زبان می‌آورند، متفاوت از چیزی باشد که ظاهر کلام نشان می‌دهد و این یکی از خصائل ایرانیان است که از آن به عنوان زیرکی یاد می‌کند که بازتابی از سیره تقیه و باطنی‌گرایی در آموزه‌های شیعه است.

حسن قاضی مرادی (۱۳۷۸) در کتاب «پیرامون روانشناسی اجتماعی ایرانیان» معتقد است، سیطره حکومت استبدادی بر جامعه ایران در طول تاریخ سبب شده تا منافع شخصی در منافع اجتماعی ادغام و نادیده گرفته شود. در چنین وضعیتی گرایش ایرانیان به حوزه خصوصی زندگی، جامعه شکل توده‌ای به خود گرفته و ایرانیان بی‌هویت شده در تقلا برای پاسخگویی به منافع شخصی گرفتار «خودمداری و مقابله‌جویی منفعل» شده‌اند که خویش‌تنداری یک جنبه مهم از آن و در فرهنگ ایرانی برای پنهان داشتن خود و محافظت در برابر تهاجمات و تجاوزات دیگران است.

احسان طبری (۱۴۰۱) در کتاب «پیرامون جهان‌بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی ایران» بیان می‌دارد، در هر دوره از تاریخ ایران برچسبی مهیب‌آور و ترس‌آور وجود داشته که حاکمان از آن برای سرکوب مخالفان عقاید رسمی و آزاداندیشان به کار می‌برده‌اند. یکی از این برچسب‌ها زندیق یا زندیک بودن یعنی اصول دین رسمی را قبول نداشتن بوده است. این امر باعث شد تا ایرانیان عقاید خود را سخت پنهان دارند که شکلی از مقاومت فکری و مسلکی ایرانیان بوده است.

فرامرز رفیع‌پور (۱۳۹۱) در کتاب «دریغ است که ایران ویران شود» با تأکید بر نظریه جامعه غیررسمی، بنیان‌های تاریخی و منطق تحولات ساخت دوگانه جامعه ایران را مورد بررسی قرار داده است. از نظر وی پایه‌گذاری دولت در جهت تأمین خواسته‌های جامعه

نبوده و نه تنها مشروعیت لازم را نداشته بلکه برای دستیابی به اهداف خود همواره و به طور سنتی از استبداد استفاده کرده است. بر این اساس جامعه یا همان بخش غیررسمی نیز روایت‌ها و قوانین درونی خود را به طور درونی و خودجوش بر ساخته و امورات خود را بر پایه آن به پیش برده است. از این جهت قدرت بخش غیررسمی بسیار بیشتر از بخش رسمی بوده و در صورت بسیج نیروها توانایی ساقط ساختن حکومت یا بخش رسمی را نیز داشته است.

مهدی نجف‌زاده (۱۳۹۵) در کتاب «جابجایی دو انقلاب» ضمن بررسی تحولات سیاسی اجتماعی ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی با محوریت دین و مذهب تشیع، به بررسی برخی از رونوشت‌های پنهان این دوره نیز پرداخته است. نجف‌زاده شکل‌گیری این رونوشت‌ها را متأثر از ویژگی‌های ساختاری و فرهنگی جامعه ایران می‌داند که به دلیل هجوم اقوام متعدد و قبایل بیگانه و قدرت فائده و استبداد دولتی، ایرانیان را ناگزیر کرده برای صیانت از نفس و بقای خود رفتار اجتماعی و فردی متزلزل و ابهام‌آمیزی را در پیش بگیرند.

سیدحسین همایون مصباح (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تقیه؛ راهبرد اصلاحی و صیانت از حق» به ارزیابی و تحلیل سنت تقیه پرداخته و معتقد است تقیه نه تنها مختص به شیعیان بلکه در میان امت‌های پیشین و مسلمانان اعم از شیعه و سنی نیز رواج داشته است. وی تقیه را به مثابه راهبردی اصلاحی، مبارزه مسالمت‌آمیز، دفاع و حفاظت از حق حیات، کرامت، آزادی بیان و اعتقاد، حمایت و حفاظت از اموال، ناموس، دین و حقیقت می‌داند.

علی باغدار دلگشا (۱۴۰۰) در کتاب «مکالمات خیالی» به بررسی برخی از رونوشت‌های پنهان جامعه ایران در عصر مشروطه پرداخته است. باغدار در بررسی مکالمات خیالی منتشر شده در مطبوعات دوره مشروطه آن را شیوه‌ای خلاقانه، امن و اثربخش در نشر آگاهی و بیان انتقادات نسبت به شرایط سیاسی و اجتماعی در دوره استبداد و خفقان می‌داند. در اغلب منابع و پژوهش‌های صورت گرفته در این رابطه، کمتر به ساختار چهارگانه جامعه ایرانی در شکل‌دهی به رونوشت‌های پنهان توجه شده است. در اصل آنچه اهمیت دارد روابط دیالکتیکی میان عناصر چهارگانه کلان ساختاری جامعه ایرانی است که امکان

شکل‌دهی به رونوشت پنهان بر فراز تحولات سیاسی اجتماعی جامعه ایران فراهم آورده است. بر این اساس در این پژوهش سعی شده تا با تکیه بر کلان‌نظریه ساختارگرایی و بهره‌گیری از نظریه روایت‌های پنهانی اسکات و روش تفسیری، ساختارهای چهارگانه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، مذهبی و ساخت زبان فارسی و کارکرد آن‌ها در شکل‌دهی به رونوشت‌های پنهانی مورد بررسی قرار گیرد.

مبانی نظری

الف- روایت‌های پنهانی جیمز اسکات^۱

رونوشت‌های پنهان متن‌هایی هستند که در فضاها اجتماعی که با سلطه و ظلم تعریف می‌شوند پدیدار می‌گردند. این رونوشت‌ها داستان‌ها و برساخت‌هایی هستند که مردم به عنوان اقدام مقاومتی و حفظ فرهنگی در برابر سلطه و قدرت می‌سازند. جیمز اسکات در کتاب سلطه و هنر مقاومت با یک بررسی ساختاری نشان می‌دهد که گروه‌های فرودست در جوامع تحت سلطه از روایت یا گفتمانی پنهانی برخوردارند که در این گفتمان یا روایت، نقدهای خود را نسبت به قدرت و گروه‌های مسلط بیان می‌کنند. آنان اگرچه در ظاهر و در نمایشی عمومی مطابق میل صاحبان قدرت رفتار می‌کنند، اما در پشت پرده قدرت و هر جا که از نظارت مستقیم آن مصون بوده باشند و اندکی احساس امنیت و آزادی کنند آنچه آشکار نمی‌توانند بازگو کنند در روایت‌های پنهانی خود ظاهر می‌سازند (اسکات، ۱۴۰۰: ۴). بر این اساس اسکات نشان می‌دهد که چگونه برخی رفتارهای گروه-های فرودست همیشه آن چیزی نیست که به نظر می‌رسد بلکه مقاومت یا تاکتیک‌هایی است که افراد تحت سلطه برای بقا و تضعیف سلطه سرکوبگرانه از آن استفاده می‌کنند (Lilja & Vinthagen, 2018: 216).

اسکات به دنبال آن است توضیح دهد اگرچه صاحبان قدرت گمان می‌کنند کنترل صحنه را در دست دارند و خواسته‌های آنان حاکم است و فرودستان آرام تسلیم آنان شده‌اند، اما نباید از رفتارهای ظاهری و آشکار افراد نتیجه گرفت که همه چیز خوب، آرام

1. James Scott

و مطابق میل صاحبان قدرت است. زیرا ممکن است گروه‌های فرودست چیزهایی بگویند و ژست‌هایی بگیرند که از آنان انتظار می‌رود و نمایش عمومی نظام‌مندی را به اجرا گذارند که فرادستان می‌خواهند. اما همه گروه‌های تحت سلطه از دردها، سختی‌ها، نگرانی‌ها و فشارهایی که بر آنان وارد می‌شود روایت نهانی و گفتمان پنهانی می‌سازند که به نوعی نقد حاکمان در غیاب آنان است (اسکات، ۱۴۰۰: ۱۶).

اسکات معتقد است واکنش‌هایی که مردم در موقعیت سلطه انجام می‌دهند چه واکنش‌هایی که در زبان و گفتار ظاهر می‌شود و چه آن‌ها که در کنش‌ها و کردارهای متفاوت ظاهر می‌شود، روایتی پنهانی از الگوهای مقاومت در زندگی روزمره است و نوع قدرت بر نوع مقاومت و همچنین اثربخشی شیوه‌های مختلف مقاومت تاثیر می‌گذارد (Lilja & Vinthagen, 2018: 215). بر این اساس او چهار نوع گفتمان را در میان گروه‌های تحت سلطه مورد شناسایی قرار می‌دهد:

نخستین و امن‌ترین شکل گفتمان سیاسی گفتاری است مبتنی بر همراهی با تصاویر تملق‌آمیزی که نخبگان می‌خواهند از خود ترسیم کنند. این تصویر امکاناتی را به فرودستان می‌دهد تا با بهره‌گیری از روزنه‌هایی که در هر ایدئولوژی وجود دارد فرصتی برای تغییر فراهم کنند.

نوع دوم؛ گفتمان سیاسی، پایگاه‌های اجتماعی است که در بیرون از صحنه یعنی جایی که فرودستان می‌توانند به دور از چشم تهدیدگر قدرت دور یکدیگر جمع شوند و در فضایی نسبتاً امن در خانه‌ها و پناهگاه‌های خود به زبان خشم و انتقام سخن بگویند و ایدئولوژی حکومت را زیر سؤال ببرند.

سوم؛ قلمرو سیاست، نیرنگ و گمنامی است که در برابر عموم رخ می‌دهد. اما به گونه‌ای طراحی شده است که معنایی دوگانه داشته باشد یا هویت بازیگران را پنهان کند. شایعه، نجوای در گوشه، داستان‌های عامیانه، لطیفه، ترانه، آیین‌ها، رمزها و تلطیف‌ها که بخش بزرگی از فرهنگ عامیانه گروه‌های فرودست را تشکیل می‌دهند، در این توصیف می‌گنجند.

چهارمین گفتمان در واقع پرتنش‌ترین در حوزه سیاست یعنی لحظه علنی ساختن روایت نهانی است که می‌تواند چالش و نافرمانی آشکار را به دنبال داشته باشد. بنابراین این روایت‌ها در نهایت آشکار می‌شوند و نخستین بیان آشکار روایت نهانی، لحظات بسیار کمیاب و اعلانی است که روابط قدرت را نقض می‌کند و پوسته ظاهری آرامش و سکوت رضایت‌آمیز را درهم می‌شکند (اسکات، ۱۴۰۰: ۲۰-۳۰).

بر این اساس نخستین اعلان آشکار روایت نهانی دارای پیشینه‌ای است که توانایی تولید تحولات سیاسی ناگهانی را دارد. به این معنی که روایت‌های نهانی در دل خود و در بلندمدت نیروها، انگیزه‌ها و کنش‌هایی را شکل می‌دهند که در لحظه‌هایی طلایی انفجار، فرصتی برای علنی شدن و مواجه آشکار با قدرت و تعلیق و تغییر رابطه و ساختار قدرت را فراهم می‌کنند.

ب- کلان نظریه ساختارگرایی

ساختارگرایی فهم هرگونه پدیده‌ای در اجتماع را مستلزم شناخت ساختارهای آن جامعه می‌داند. از این رو چهارچوب اصلی پدیده‌های ظاهری اجتماع را متشکل از تعدادی ساختار ناپیدا و ناملموس می‌داند که تعیین کننده رفتار و انگیزه‌های افراد هستند. در رویکرد ساختارگرایی، نقش فرد در وقوع رخداد‌های اجتماعی مهم قلمداد نمی‌شود و عمل فرد تنها در داخل ساختارها ممکن فرض می‌شود و کنش فردی فراتر از ساختار امکان‌پذیر نیست. ساختار یا ساخت همان «کل» و خصیصه‌ای از نظام اجتماعی است که در طول مدت طولانی پایدار می‌ماند و به معنای چهارچوب متشکلی است که در آن همه اجزا در پیوند با یکدیگر و در کارکردی هماهنگ، کلیت را می‌سازند. ساختارگرایی بر آن است که ساختارها تعیین کننده رفتار کارگزاران هستند و بر آزادی افراد درون آن قیودی می‌نهند؛ بر این اساس به جای بررسی انگیزه‌های افراد، شالوده احساسی ساختارهای اجتماعی را باید شناخت. زیرا که عاملان آگاه، آفریننده آن نظام یا سیستم معنایی نیستند که در آن زندگی می‌کنند؛ به عکس در مقام سوژه‌های اجتماعی، آنان آفریده این نظام یا سیستم هستند و درون آن زندگی می‌کنند (محمودپناهی، ۱۳۹۸: ۴۳). بنابراین برای فهم رفتار فردی و

اجتماعی یک جامعه باید به منطق درونی آن توجه کرد که عناصر مختلفی را که شکل - دهنده سیستم اجتماعی در کل هستند سامان می‌بخشند.

بحث و بررسی

بررسی روایت‌های پنهان مستلزم شناخت اشکالی از روابط اجتماعی، موقعیت‌ها و ساختارهای جامعه است که در زمان و مکان خاصی بازنمایی این روایت‌ها را موجب می‌شود. ساختار سیاسی استبدادی جامعه ایران در طول تاریخ در کنار دیگر ساختارهای جامعه سبب شده تا وجوه مقاومت خاموش جامعه ایران برای مصون ماندن از خشونت نخبگان مسلط، به شکلی گسترده در رونوشت‌های پنهانی جلوه‌گر شود. بر این اساس در این پژوهش چهار ساخت اصلی یعنی ساختار سیاسی، ساختار اجتماعی و فرهنگی، ساختار زبانی و ساختار مذهبی که در پیوند با یکدیگر تعیین‌کننده رفتار و کنش‌های فردی و اجتماعی افراد جامعه ایرانی هستند رمزگشایی می‌شوند. به نظر می‌رسد این ساختارها از یک منطق جوشیده و در عین حال روندی هم‌افزایی در تاریخ سیاسی اجتماعی ایران برخوردار بوده‌اند و هرگونه تحلیل بافتار اجتماعی جامعه ایران و به‌ویژه رفتارشناسی خرد و کلان جامعه ایرانی بدون توجه به این ساختارها می‌تواند گمراه‌کننده باشد.

الف- ساختار استبدادی نظام سیاسی

در ایران همواره میان فرهنگ سیاسی و فرهنگ اجتماعی ارتباط معناداری وجود داشته و نظام سیاسی؛ ارزش‌ها، عادات و رفتارهای اجتماعی خاصی را رواج بخشیده است و باورهای توده‌ها، طبقات و نیروهای اجتماعی نیز بستری را برای پذیرش نوع خاصی از حکومت در خود ایجاد کرده است. با نگاهی تجربی به فرهنگ سیاسی ایران؛ می‌توان دریافت که در این فرهنگ از یک سو قدرت، ارزش مهم اجتماعی بوده و دستیابی به سایر مزایای اجتماعی و اقتصادی را نزدیکی به منابع قدرت تسهیل می‌کرده و از سویی دیگر بی‌اعتمادی و ناامنی در حوزه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شرایط محدود و دشواری را ایجاد کرده که نوعی روحیه دوگانه در مردم پدید آورده است (حسام، ۱۳۸۲: ۴۲).

این دیدگاه بیانگر مفهوم «هژمونی» در اندیشه گرامشی است؛ بدین ترتیب فرهنگ، ابزار هژمونیک طبقات مسلط است که از طریق آن هنجارها، ارزش‌ها و رفتارهای متناسب با یک ساخت طبقاتی بازتولید می‌شود. از نظر گرامشی گاه در برابر این هژمونی نوعی ضد هژمونی از سوی طبقات تحت سلطه به جریان می‌افتد که به صورت خرده فرهنگ نوعی آگاهی انتقادی و معطوف به تغییر را به وجود می‌آورد و روحیات مقتضی خود را رواج می‌بخشد (فراست‌خواه، ۱۳۹۴: ۵۱). کلمنتر نیز بیان می‌کند، سلطه یا «قدرت اجباری دائمی»، نابرابری را تبدیل به یک قفس اجتماعی می‌کند؛ و شرایطی را ایجاد می‌کند که در آن به طور خاص مزایای همکاری مداوم زیاد و هزینه‌های خروج از آن فوق‌العاده هول‌آور است. در چنین شرایطی هر چه راه‌های فرار کمتر در دسترس باشد پویایی‌های جدیدی ایجاد می‌شود که به زیردستان امکان می‌دهد جهت کسب مزایایی که از آنان دریغ شده است به طور پنهانی با یکدیگر حرف بزنند، گرد هم جمع شوند و شاخ و شانه بکشند. آنچه به سلاح ضعیفان تعبیر می‌شود و می‌تواند به اقتدار قدرتمندان اعتراض کند، آن را براندازد و حتی تا سرحد بسیج و شورش‌ها به پیش بروند (کلمنتر، ۱۴۰۲: ۴۰-۳۵).

دیدگاه‌های مختلف درباره رابطه حکومت و جامعه در ایران نیز این واقعیت سیاسی و اجتماعی را مورد توجه قرار داده است. کاتوزیان درباره رابطه دولت و جامعه در ایران بر اساس مؤلفه‌های خاص تاریخی و اجتماعی الگوی خاصی را مطرح می‌کند. وی معتقد است ماهیت استبدادی نظام سیاسی در ایران سبب شده تا فاصله‌ای همیشگی و در قالب تضاد میان دولت و ملت شکل گیرد، به این صورت که دولت از جامعه جدا بوده و نه فقط در رأس بلکه در فوق آن قرار داشته و همه طبقات را رعیت خود می‌دانسته و بر جان و مال اتباع خود صرف نظر از طبقه اجتماعی آنان مسلط بوده است (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۹). از این منظر مردم ایران هم در لفظ و هم در معنا رعایایی بودند که نه تنها از خود رأی، اراده و استقلالی نداشتند بلکه جان و مالشان در گرو تصمیمات قاهره دولت و عساکر آن بوده است. در چنین شرایطی که هیچگونه آزادی و حقی وجود نداشته، جامعه با دولت در ستیز شده و چون امکان عصیان و طغیان نداشته، اطاعت مردم از دولت تنها مبتنی بر ضرورت و عافیت‌اندیشی و ترس بوده، نه اصل رضایت و پذیرش (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۴-۱۶).

قاضی مرادی نیز در بررسی خود پیرامون رابطه دولت و جامعه در ایران، بر استبدادی بودن دولت در ایران تأکید دارد و معتقد است استمرار حکومت استبدادی از دوران باستان تا دوران معاصر هرچند با اشکال متفاوت و تغییراتی توأم بوده، بر خصیصه‌های کیفی ثابتی متکی بوده است. مهم‌ترین کیفیت آن، حاکمیت بی‌قانونی و حکمرانی متکی به رأی دلبخواهی و تحمیلی حاکم مستبد و یا هر مرجعی که قدرت استبدادی را اعمال می‌کند، قدرت کم و بیش متمرکز دیوان‌سالارانه و زیر سیطره قرار داشتن حوزه عمومی زندگی اجتماعی است که سلطه‌ای بی‌میانجی و سرکوبگرانه را بر قلمرو خود تحمیل می‌کند (قاضی مرادی، ۱۳۷۸: ۱۴).

در چنین شرایطی ایرانیان در پی هویت‌یابی و تقلا برای پاسخگویی به منافع شخصی گرفتار خودمرداری شده‌اند. در واقع تضاد میان ایرانیان و حکومت‌های استبدادی سبب شده تا جامعه به منظور حفظ خود در جامعه تحت سلطه به راهکارهایی دست یابد که در مقابله جویی‌های منفعل بروز یافته است. مهم‌ترین جلوه این کشاکش منفعلانه در مواجهه با حکومت بی‌اعتمادی، خویش‌داری و دیگرنمایی بوده است. ایرانیان برای مصون ماندن از تعرض با پوشیده داشتن اعتقادات و کردارهای خود و پابندی دروغین و ریاکارانه به درخواست متابعت بی‌چون و چرای حکومت استبدادی و روایت‌های ایدئولوژیک آن توانسته‌اند از اتهام تمرد، شورش و نیز ارتداد، زندق و بدعت برهند و بقای خود را تضمین نمایند. وی اشاره می‌کند که:

«ستم استبدادی در مجبور کردن ایرانیان به دیگرنمایی به حدی رسید که در دوران اوج اقتدار ایلی، شاه عباس دوم امر کرد تمام یهودیان ساکن قلمرو صفویه اسلام آورند. حاصل این که تمامی آنان علناً به دیگرنمایی مجبور شدند. در دوره زوال اقتدار ایلی نیز کار به جایی رسید که به زمان قاجاریه اقلیت‌های دینی مجبور می‌شدند در صفوف مجزا از صفوف مسلمین به اجرای تاسوعا و عاشورا بپردازند» (قاضی مرادی، ۱۳۷۸: ۲۰۹).

بر این اساس یکی از رازهای ماندگاری ایرانیان در طول تاریخ همین سرسپردگی دیگرنمایانه در مواجهه با تسخیرگران و حاکمین مستبد بوده است. تا جایی که در ادب فارسی نیز استفاده از صور خیال، فقدان بیان آشکار و استفاده از تمثیل و رمز؛ علاوه بر

کارکرد زیباشناختی، رهنمونی بوده است به آنچه گفته نشده و آن را می‌باید به ستم استبدادی و تعصب شریعت‌مدارانه نسبت داد که ادیبان و متفکران را برای کسب امنیت و ثبات شخصی و خصوصی و تحقق منافع خود به دیگرنمایی مجبور می‌کرد (قاضی‌مرادی، ۱۳۷۸: ۱۹۰-۲۱۱).

طباطبایی نیز در نظریه انحطاط و امتناع اندیشه در ایران از حکومت استبدادی به‌عنوان نظامی خودکامه یاد می‌کند و در وصف آن می‌نویسد: «نظام خودکامه میان افراط خودکامگی و تفریط سست عنصری در نوسان بود و هرگز تعادلی میان آن دو به‌وجود نیامد. تنها شاهی می‌توانست قدرت خود را حفظ کند که هر مخالفتی را از میان برمی‌داشت، و هر فرمانروایی که مخالفان را برنمی‌انداخت، خود برمی‌افتاد، مگر آن که مخالفی باقی نمانده باشد». طباطبائی در ادامه می‌نویسد: «در نظام خودکامه ایران، شرط تأمین منافع خصوصی گروه‌ها وجود پادشاه خودکامه‌ای بود که هدفی جز تأمین و حفظ منافع خصوصی خود نداشت و مصالح عمومی عالی کشور تنها می‌توانست از مجرای تأمین این دو وجه منافع خصوصی تأمین شود. خاستگاه آرامش در کشور و آبادانی آن، هم‌سویی این دو حوزه منافع خصوصی بود، اما در دوره‌هایی که تنش میان آن‌ها تشدید پیدا می‌کرد، نابسامانی در همه عرصه‌ها بیداد می‌کرد» (طباطبائی، ۱۳۸۱: ۱۹۹-۲۰۴). بنابراین یک حکومت مستبدانه و وجود یک پادشاه مستبد برای تأمین امنیت و منافع عمومی ضروری بوده است.

جیمز فریزر در این باره در سفرنامه‌اش می‌نویسد: «ایران که از شر دشمنان داخلی و خارجی دور باد، به سلطه حاکمی جنگجو و مصمم نیاز دارد. یک پادشاه آرام یا ضعیف، هر چند خلق نیکو داشته باشد، کشور را به ویرانی و پریشانی سوق خواهد داد. شمشیر او همیشه برای حفاظت و تنبیه آماده باشد» (Fraser, 1825: 622).

بنابراین قدرت مطلق پادشاه تنها وجه از نظام فرمانروایی ایران بود که به نظر طباطبائی با توجه به این شیوه فرمانروایی و بدبینی‌هایی که نسبت به همسویی تباهی اخلاقی ایرانیان وجود داشت، تعارض یا تنشی دائمی میان ایرانیان و حکومت‌هایی که بر آنان فرمان رانده بودند وجود داشت که هیچگاه از میان نرفت. این امر در کنار وضعیت جغرافیای سیاسی

ناپایدار ایران و تجاوز اقوام بیگانه سبب می‌شد تا جامعه، اندیشه‌ای از «مدیریت بحران» پیدا و بتواند درد «ضعف طبیعی» خود را با «اراده معطوف به قدرت» درمان کند، و تنها در دوره‌های کوتاهی از تاریخ ایران این مدیریت با تکیه بر دریافتی غریزی از مصالح ملی امکان‌پذیر بوده است. بر این اساس باید مکان تدوین مقولات آگاهی ملی ایرانیان و دستگاه مفاهیم تحول تاریخی ایران را در نوشته‌ها و شعرهای بنیان‌گذاران فرهنگ ایران جستجو کرد. زیرا در آن دوره که سامان سخن گفتن نبود برخی از گویندگان ادب فارسی اشاره‌های خود را در پوشش بیانی پنهان کرده‌اند که دست کوتاه هیچ انیرانی بر نخیل آن اشاره‌ها نرسد (طباطبائی، ۱۳۸۱: ۴۵۶-۴۶۰).

پیمان نیز در بررسی خود درباره دولت و جامعه در ایران با استفاده از یک برداشت هابزی بر مفهوم ناامنی پایدار تأکید می‌کند و در این باره می‌نویسد، ایرانیان به دلیل شرایط دشوار اقلیمی و سرزمینی خاص، پیوسته در «وضعیت ناامن و اضطراب» به سر می‌برند، تا آن‌جا که دور کردن یا دوری گزیدن از منبع خطر و تأمین امنیت، به مهم‌ترین دغدغه ذهنی آنان تبدیل شده بود و بر کلیه انتخاب‌ها و کنش‌های اجتماعی آنان سایه می‌افکند. آنان برای غلبه بر این آشوب ذهنی و تأمین امنیت و حفظ علائق مادی و جلب آرامش و اطمینان روانی، الگوی حکومت متمرکز پادشاهی مطلقه و استبدادی را پذیرا گشتند. این انتخاب سبب دوگانگی هستی اجتماعی آنان گردید زیرا نمی‌توانستند برای همیشه بر خواست درونی خود برای آزادی و استقلال سرپوش بگذارند (پیمان، ۱۳۹۰: ۲۴۵).

وی اشاره می‌کند که استبداد، انسان‌های تحت سلطه خود را وادار می‌کند تا زندگی خویش را به دو بخش درونی و بیرونی تقسیم کنند. هر چند بازیگر یکی بیش نیست؛ اما کنش‌های فکری، عاطفی، احساسی و عملی فرد در دنیای درون (مخفی از انظار) با دنیای بیرون (آشکار) به کلی متفاوت و اکثراً متضاد است. فرد زمانی که به دژ درون پناه می‌برد، جایی که بیگانه و نامحرم را به آن راه نیست آرامش، آزادی و امنیت بیشتری حس می‌کند. در مقابل زمانی که به قلمرو مداخله و نظارت مستبد گام می‌نهد نقاب بر چهره می‌زند و همانند هنرپیشه تئاتر، نقشی سازگار با تمایلات قدرت مسلط بازی می‌کند. به صراحت

سخن نمی‌گوید و از حقیقت جز به اشاره و کنایه بر زبان نمی‌آورد و درون را از نامحرم پوشیده می‌دارد (پیمان، ۱۳۹۰: ۲۹۸).

بر خلاف این رویکردها نویسنده دیگری در دیدگاهی انتقادی به الگوی نظریه‌پردازی دولت استبدادی در ایران، تلاش می‌کند به جای فهم ایران ذیل فهم استبداد، خود استبداد را به مثابه برساخته‌ای تاریخی و گفتمانی تبارشناسی کرده و نشان دهد که این مضمون به‌عنوان یک رژیم حقیقت امتناعی، هژمونی گفتمانی بر تمامی عرصه‌های اجتماعی ایرانیان چه در نظریه‌پردازی و چه در زندگی روزمره بوده است. این مسئله امکان رصد کردن تاریخ، تکثر و مقاومت فرهنگی و نوشتن تاریخ حاشیه‌ها و مردم را ممکن نمی‌سازد (حیدری، ۱۳۹۹: ۲۹). اما به جای آن که این گزاره‌ها و گفتمان‌ها را در دوره‌بندی‌های تحمیل شده کنار یکدیگر بچنینیم اجازه دهیم اسناد، روایت‌ها، شواهد و رویدادها خود سخن بگویند. بر این اساس می‌توان دوره‌بندی جدیدی از تاریخ رویدادها، جنبش‌ها و انقلاب‌ها ارائه داد. زیرا که اثر تاریخ فرودستان بر گفتمان‌ها و اندیشه‌ها کم‌تر از انقلاب نیستند و چه‌بسا انقلاب‌ها بر محور این امور واقعی‌تر از هر واقعیت باید قرائت شوند (حیدری، ۱۳۹۹: ۳۱۰). هدف وی بررسی نقطه آغازین لحظاتی است که در آن سخن گفتن پنهانی از استبداد را بدل به مسئله‌ای مهم در متون و گزاره‌های تاریخی کرده است. بر این اساس دوگانگی رفتار، تظاهرگرایی و پنهان‌نگاری یکی از خصایل عام فرهنگی ایرانیان شمرده می‌شود که از منظر سیاسی و ایدئولوژیک قابل تأمل است. برخی از سفرنامه نویسان غربی که با انگیزه‌های مختلف به ایران سفر کرده‌اند بدین خصلت ایرانیان و ارتباط آن با سلطه سیاسی اشاره کرده‌اند.

کارلا سرنا ماد/م، جهانگرد ایتالیایی، در سفرنامه خود درباره این «پنهان‌کاری» ایرانیان می‌نویسد: «مردم ایران به سبب خوگرایی به اطاعت محض در برابر فاتحان متعدد و خویشتن‌داری بسیار همواره در پنهان کردن افکار خود کوشا هستند. بی‌هیچ زحمتی می‌توان درک کرد که وقتی به اندرون خود وارد می‌شوند، چون در آنجا آزاد و بی‌مزاحم‌اند به طبیعت واقعی می‌گرایند و فکر خود را در ظاهر فریبده نمی‌پوشانند» (سرنا، ۱۳۶۳: ۱۱۳-۱۱۲).

سرجان ملکم در این باره می‌نویسد: «دورویی ایرانیان ضرب‌المثل است. خود اهالی این مملکت نیز به این معنی انکار ندارند اما می‌گویند این بیماری در مردم به سبب طرز حکومت و نتیجه وضع رعیت است. چرا که رعایای ستم‌زده ناگزیرند هر طور می‌توانند در حفظ خود بکوشند» (ملکم، ۱۲۴۶: ۳۲۰).

جاستین پرکینز، میسیونر پروتستان که در آذربایجان غربی فعالیت داشت در شرح این دوگانگی رفتاری ایرانیان چنین می‌نویسد:

«یک بار عمق این نفرت را در تشییع جنازه خان سالخورده‌ای که به رعایای خود ستم می‌کرد، مشاهده کردم. روستاییان که همه نسطوری (آسوری) بودند، ... برای عزاداری و عرض تسلیت به خانواده جلو در خانه متوفی گرد آمده بودند. یکی از یاران ما که از آن‌جا می‌گذشت، به من گفت که روستاییان با گریه می‌گویند: «ستمگر لعنی مرد و ما از این بابت خوشحالیم، او کیفر بیدادگری‌هایش را دید و به زودی خانواده‌اش هم به سرنوشت او دچار می‌شود. خانواده داغدار مسلمان زبان روستاییان را نمی‌فهمیدند و فکر می‌کردند که آن‌ها مشغول عزاداری‌اند، در صادقانه بودن آن نیز هیچ شکی نمی‌توانستند بکنند؛ زیرا روستاییان همراه با این سخنان به سر و سینه خود می‌کوفتند و می‌گریستند و نوحه می‌کردند» (Perkins, 1843: 118).

بنابراین یکی از وجوه خصلت تظاهرگرایی ایرانیان را می‌توان در استیلا و سلطه‌بی- واسطه حکومت‌های استبدادی و کارگزاران آن بر جامعه جستجو کرد. ایرانیان که در این ساختار گسترده سلطه نمی‌توانستند آشکارا به شرایط انقیاد خود اعتراض کنند، بیرون از دایره کنترل قدرت، مجال مخالفت پنهانی با روایت رسمی قدرت را می‌یافتند.

ب- ساخت زبان فارسی

زبان در روابط اجتماعی و در متن زندگی گروهی در جهت برآوردن نیازهای ارتباطی جامعه با بسیاری از پدیده‌ها، روندها و عوامل فرهنگی و اجتماعی پیوند می‌یابد. این پیوستگی از سویی زبان را منعکس کننده پدیده‌ها و دگرگونی‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی می‌سازد تا همواره پاسخ‌گوی نیازهای ارتباطی جامعه باشد و از سویی دیگر

الگوهای بنیادی جامعه نیز امکاناتی را برای کنش‌های زبانی فراهم می‌آورد تا در موقعیت‌های مختلف کاربرد عناصر متغیر بر اساس ضوابط و محدوده‌های تغییرپذیری صورت‌بندی شود. بر این اساس شناخت این الگوها و ساختارهای بنیادین حاکم بر زبان دارای اهمیت است.

نخستین بار فردینان دوسوسور، زبان‌شناس ساختارگرا، به بررسی ساختار زبان از دید تاریخی یا هم‌زمانی پرداخت. از نظر سوسور ابزار بازنمایی زبان، نشانه‌ها هستند که شامل فرم یا شکل نشانه (دال) و محتوایی که در ذهن متبادر می‌سازد (مدلول) می‌شوند (کالر، ۱۳۸۶: ۲۶). در نظر سوسور، نشانه‌ها معنای ذاتی ندارند و دارای ماهیتی دلبخواهی یا اختیاری هستند و بازشناسی دال‌ها در زبان‌های مختلف متفاوت است. همانطور که معنا نیز هیچ‌گاه ثابت نمی‌یابد و با توجه به زمینه‌های گوناگون، دوره‌های تاریخی، موقعیت‌های اجتماعی و شرایط فردی و اجتماعی و نحوه به‌کارگیری به اشکال و شیوه‌های متفاوتی بازنمایی می‌گردد (Morly & Kuan, 2005: 116). بدین ترتیب مفهوم زمان و موقعیت در زبان و محیط زبانی در جوامع مختلف دارای اهمیت است.

بر این اساس استفاده از زبان برای انجام مقاصد مختلف کاربرد دارد و در موقعیت‌های مختلف اجتماعی، گونه‌های متفاوتی از زبان به کار می‌رود. رابطه‌ای که از نظر موقعیت اجتماعی و در تعامل میان گوینده و شنونده وجود دارد در زبان آن‌ها انعکاس می‌یابد. این گونه زبانی میان گوینده و شنونده نشان‌دهنده اختلاف موقعیت اجتماعی آن‌ها است و زبان فارسی نسبت به نشان دادن این اختلاف سطح اجتماعی حساس است. بنابراین این نوع رابطه اجتماعی و اختلاف میان سطح اجتماعی شنونده و گوینده مولد گونه‌های متفاوت دیگری در زبان فارسی است که می‌توان آن‌ها را در گونه‌های رسمی، دوستانه، خودمانی، بالادست و زیردست طبقه‌بندی کرد (باطنی، ۱۳۴۸: ۱۰-۱۲).

هر زبان طبیعی خودجوش از دل یک زندگانی قومی برآمده و ساختارهای واجی، واژگانی و دستوری ویژه دارد که آن را از زبان‌های دیگر جدا می‌کند. هر صورتی از تاریخ و فرهنگ بر زبان ویژه‌ای و امکانات زبانی ویژه‌ای تکیه دارد. مردمان ساختارهای

آوایی، مایه‌های واژگانی و قاعده‌های دستوری زبان خود را همچون پایه‌ها، مایه‌ها، قاعده-ها و داده‌های چون و چرانپذیر از کودکی می‌آموزند و به میراث می‌برند. هر زبان در عین حال بستری است برای یک فرهنگ یعنی برداری است برای جهانی از معنا و ارزش و رفتارهای حامل ارزش و معنا. هر فرهنگ در فضای یک باهمستان انسانی پرورش یافته و همچون زیست جهان انسانی از راه بردار زبان به نسل‌های پیاپی فراداده می‌شود. این «میراث فرهنگی» مهر تجربه‌های تاریخی یک قوم یا ملت را بر خود دارد و رنگ خود را بر واژگان زبان خود و بارهای ارزشی و معنایی آن می‌زند (آشوری، ۱۳۸۷: ۱۵-۲۱).

ویلیام بیمن که به بررسی ساختار الگوی تعاملی زبان ایرانیان پرداخته در این باره استدلال می‌کند که کنش‌های زبانی در ایران تحت تأثیر دو حوزه از تقابل فرهنگی نمادین قرار دارد. حوزه اول تقابل میان درون و بیرون و حوزه دوم تقابل میان سلسله‌مراتب و برابری است. در مباحث فلسفی ایرانیان از درون به منزله باطن یاد می‌شود که جایگاه نیرومندترین احساسات و اعتقادات شخصی انسان است. اگرچه باطن، جایگاه نفسانیات است اما عواطف و احساسات باطنی عموماً مثبت ارزیابی می‌شوند و بروز آن‌ها در موقعیت‌های مناسب نه تنها به لحاظ اجتماعی مجاز شمرده می‌شود بلکه اغلب ضرورت هم پیدا می‌کند. همچنان که در معماری ایرانی، اندورن جایگاه صمیمیت، آرامش و آسایش است. در اندورن رویدادها به‌طور حداکثری قابل پیش‌بینی‌اند و اعضای خانواده می‌توانند آزادانه نظرات شخصی خود را بیان کنند. در مقابل، بیرون؛ عرصه رویدادهای نسبتاً غیرقابل پیش‌بینی و در نتیجه احتیاط در اظهارنظر است، عرصه آداب رسمی و رفتار و گفتار خاص است؛ جایی که فرد باید احساس و عقیده راستین خود را در کنترل بگیرد و به سخنانش ظاهری عمومی و مناسب ببخشد (بیمن، ۱۳۸۱: ۳۴).

در تقابل دیگر یعنی سلسله‌مراتب و برابری نیز رفتار اجتماعی ایرانیان کاملاً می‌تواند دوگانه باشد. وی بیان می‌کند: «مراوده اجتماعی میان فرادست و فرودست بر محور داد و ستد متقابل دور می‌زند. تعهداتی که رابطه سلسله‌مراتبی بر دوش فرد بالادست می‌گذارد او را ملزم می‌کند در قبال انتظاراتی که از فرودستان دارد پاداش‌ها و نوازش‌های لازم را هم برای آن‌ها در نظر بگیرد. اگر عنایت بالادست به زیردستان حقیقی باشد، کاربرد زبان

مؤدبانه، تکریم و احترام که در فارسی اصطلاحاً تعارف نامیده می‌شود از سطح یک راهبرد زبانی سودجویانه به راهبردی حقیقی برای ابراز صمیمیت و احترام قلبی ارتقاء پیدا می‌کند» (بیمن، ۱۳۸۱: ۳۶).

وی این الگوی تعاملی حاکم بر زبان فارسی را ناشی از شرایط ناپایدار سیاسی و اجتماعی و مضمون ناامنی و بی‌اعتمادی در زندگی اجتماعی ایرانیان می‌داند که آنان را در وضعیت پیچیده و متناقضی قرار می‌دهد. در چنین وضعیتی، پنهان‌کاری یا زرنگی به عنوان یک تدبیر یا اصل ارتباطی بالقوه و قابل پیش‌بینی در هر موقعیت تعاملی میان فردی حضور دارد، تا هر شخص بتواند بر ادراک دیگران از عناصر و عوامل دست‌اندرکار در یک موقعیت ارتباطی تأثیر بگذارد و آن‌ها را به سوی دستیابی به تعبیر خاصی از رمزگان ارتباط هدایت کند (بیمن، ۱۳۸۱: ۵۵). این الگوها در تقابل میان «رونوشت‌های عمومی» و «رونوشت‌های پنهان» در جامعه ایران تأثیرگذار بوده است. رونوشت عمومی تجلی‌گاه رفتار اجتماعی ایرانیان در مواجهه با قدرت و رونوشت‌های پنهان عرصه درونی است که افراد آزادانه نظرات شخصی و خصوصی خود را ابراز می‌کنند.

مهم‌ترین نمود این الگو را می‌توان در آرایه‌های ادبی فارسی مانند تمثیل، مجاز، تشبیه، ایهام و توریه مشاهده کرد. در این میان ایهام یکی از صنایع معنوی بدیع ادبیات فارسی است. وطواط در حدائق السحر در خصوص ایهام در زبان فارسی می‌گوید: «چنان بود که دبیر یا شاعر در نثر یا نظم الفاظی به کار برد که آن لفظ را دو معنی باشد، یکی قریب و دیگر غریب و چون سامع آن لفظ بشنود، حالی خاطرش به معنی غریب رود و مراد از آن لفظ، خود معنی غریب بود» (وطواط، ۱۳۶۲: ۳۹). توریه نیز که به معنای پنهان کردن معنای اصلی و افشا نکردن سخن است، علاوه بر کاربرد در منابع ادبی از لحاظ فقهی نیز یکی از راه‌های نجات از دروغ‌گویی بیان شده است (توحیدی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۴۰۶-۴۰۸). رجائی در توضیح توریه می‌نویسد: «این صنعت را ایهام و تخیل گویند و آن‌چنان است که در کلام لفظی آورند که دو معنی داشته باشد یکی قریب و دیگر بعید و مراد معنی بعید باشد به معنای قرینۀ خفیه که آن را جز شخص فطن درک نکند» (رجایی، ۱۳۷۲: ۳۴۹). اهمیت ایهام و توریه در زبان فارسی از آن جهت است که یکی از پر رمز و رازترین شگردهای

زبان فارسی است که از آن برای ساخت و پرداخت سخنانی توی در توی و رازناک و به همین دلیل شگفت‌انگیز و ذهن‌انگیز بهره برده شده است. ژاک بورژ جهانگرد فرانسوی نیز در مورد این شگرد زبان فارسی و مهارت‌های زبانی ایرانیان با اشاره به حکایتی می‌نویسد:

«وقتی ایرانیان بخواهند سربه سر هندیان بگذارند، تعریف می‌کنند روزی شاه جهان بر سفیر ایران فشار آورد تا بگوید به نظر او برتری شاهان هندوستان نسبت به شاهان ایران در چیست؟ او پاسخ داد که نمی‌توان شاهان هند را به چیزی بهتر از ماه شب پانزده یا شانزده تشبیه کرد و شاهان ایران را به هلال روز دوم یا سوم، این پاسخ در وهله اول موجب خشنودی شاه جهان شد. اما بعداً متوجه شده که این تشبیه به نفع او نبوده و سفیر خواسته بگوید که قدرت شاهان ایران چون هلال رو به افزونی‌اند» (مورو، ۱۳۹۳).

بر این اساس در زبان فارسی هر متنی علاوه بر نوشته‌ها مجموعه‌ای از ناگفته‌ها و نیز مفاهیم ضمنی را در خود نهفته دارد که آفریننده آن نتوانسته است و یا نخواسته است آن‌ها را به صورت مستقیم در درون آن بگنجاند. گاهی تنها به اشارت اندک اکتفا شده و گاهی نیز از کنار آن با سکوتی معنادار گذشته است. کشف راز و رمز آن سکوتی که سرشار از ناگفته‌ها است و گوینده را به گونه‌ای از گرینش‌گری خاص در اثر خود سوق می‌دهد نیازمند دقتی چند سویه در ساختار متن است (قاری و احمدی بیدگلی، ۱۳۹۴).

پ- ساختار اجتماعی و فرهنگی

موقعیت طبیعی و محیط شناختی یکی از عوامل تعیین کننده در شکل‌گیری، تولید و بازتولید رفتارهای اجتماعی است. زمانی که از یک رفتار اجتماعی در یک فرهنگ خاص سخن گفته می‌شود نمی‌توان خاص‌بودگی‌های شکلی و محتوایی این رفتار را در یک محیط جغرافیایی نادیده گرفت، هر چند قابل تعمیم در یک پهنه وسیع نباشد. جغرافیا به ناچار بر فرهنگ تأثیر می‌گذارد و جای شگفتی نیست که در ایران شماری از فرهنگ‌های گوناگون وجود دارد که هر کدام به نوبه خود اسطوره‌های گوناگونی آفریده‌اند.

اسطوره‌ها تفکرات انسان را درباره هستی روایت می‌کنند و قالب‌های تثبیت شده‌ای هستند که در آن‌ها آدمی می‌کوشد این شناخت را بیان کند. با این وجود اسطوره‌ها تنها بیان تفکرات آدمی درباره مفهوم اساسی زندگی نیستند، بلکه منشورهایی هستند که انسان بر طبق آن‌ها زندگی می‌کند و می‌تواند توجیهی منطقی برای جامعه و فرهنگ آن باشند. طرحی که جامعه بر آن استوار است، اعتبار نهایی خود را از طریق تصورات اساطیری به دست می‌آورد (هینلز، ۱۳۸۹: ۲۵). بنابراین اساطیر در شناسایی تاریخ تمدن، روشن ساختن گوشه‌های تاریک ساخت‌های اجتماعی کهن و پی‌بردن به طرز تفکر و اعتقادات مردمان یک جامعه نقشی مؤثر دارد (آموزگار، ۱۳۸۵: ۶).

سرزمین ایران از گذشته‌های دور موطن بسیاری از اساطیر و سنت‌های دینی بوده و زرتشت، پیامبر بزرگ ایران، از طریق سروده‌هایش «گاهان» نشان می‌دهد که از اساطیر ایرانی آگاه بوده است. او در گاهان اهوره مزدا را «دوست» خطاب می‌کند، زیرا بر آن است که خدا از او «حمایت دوستانه» می‌کند و هر نوع بدی مادی و اخلاقی را به شیطان یا انگره مینو (اهریمن) یعنی «روح مخرب» یا «اندیشه بد» نسبت می‌داد (هینلز، ۱۳۸۹: ۳۶؛ بهار، ۱۳۸۴: ۱۰۰). بنابراین ثنویت یا دوگانگی، مشخصه دین زرتشت است و آن اعتقاد به وجود دو نیروی اساساً متضاد است که دست‌اندرکاران عالمند. در این دین، پیروان «راستی» اشون^۱ و بدکاران یعنی پیروان «دروغ» دروگون^۲ نامیده می‌شوند و میان اورمزد که در اوج یعنی در روشنی بی‌پایان مستقر است و اهریمن شریر که در عمق تاریکی قرار دارد دائم ستیز است (هینلز، ۱۳۸۹: ۶۷).

بر اساس آموزه‌های زرتشتی به عنوان دین ایرانیان پیش از اسلام، یک خدا در مرکز قرار دارد که چندین خدای حاشیه‌ای در اطراف خود دارد. در این اندیشه، خدای مرکز اهوره مزدا یا دانای مطلق است که رابطه آن با خدایان حاشیه‌ای حفظ شده است. پس از ورود اسلام به ایران نیز همانگونه که هانری کربن تأیید می‌کند این اندیشه به سرعت به سوی شکل دادن به نوعی خاص از دین که کربن آن را «اسلام ایرانی» می‌نامد می‌رود که

1. Ashvan

2. Drugvan

در آن تقدس در دایره‌هایی متحدالمرکز از خداوند و سپس پیامبر و اهل بیت او تشکیل می‌شود. در اندیشه اساطیری ایران، دایره نمادی از آفریدگار و آسمان است، نمادی از حرکت نقطه بر مداری گرد و همیشگی، نقطه کمال خداوندی، بدون آغاز و بدون پایان. در نمادگرایی ایران مزدایی، دایره مرکزیت اصل و اساس تقسیم بندی‌های الهی است. حرکت تقدس دینی و حرکت تقدس سیاسی، همواره از مرکز به سوی پیرامون است و دایره با محیط خود از جهان نامقدس، از دنیای برون یعنی ایران در برابر ایران جدا می‌شود (فکوهی، ۱۳۷۸: ۲۸۱-۲۸۳).

این باورهای دینی از دین باستانی ایرانی و اسلام، در معماری فضایی و محیط شناختی بدل به مهم‌ترین اشکال بیانی ایرانی در طول چندین قرن می‌شود. معماری ایرانی که در اصل و اساس خود معماری اقلیم‌های خشک و گرمسیری بوده از عنصر اساطیری الهام می‌گیرد و رابطه و درک با فضا را در طیفی از برداشت‌ها و رفتارهای کالبدی متفاوت قرار می‌دهد. در اقلیم‌های گرم، معماری درون‌گرا می‌شود، حیاط با دیوارهای ضخیم احاطه می‌شود؛ اطاق‌ها رو به حیاط و منبع مرکزی آب در آن، حوض و فضای سبز اطراف آن به شکل تصنعی آبیاری باز می‌شود. این درون‌گرایی غالب در معماری ایرانی عنصری است اقلیمی و فاصله‌گذاری با جهان برون، ریشه‌های اساطیری دارد. نظام‌های فناورانه ویژه با تبلوری روشن در یک معماری برجسته خشتی و آجری و سازوکارهای آن برای گریز از «برون» (بیابان بی‌آبی، گرمای فرساینده و کشنده) و پناه بردن به «درون» (سایه خانه و درختان و چشمه و حوض). در اینجا جهان برون چنان سهمگین است که باغ، اندورنی و چشمه به پناهگاه‌هایی واقعی بدل می‌شوند (فکوهی، ۱۳۷۸: ۲۸۶).

تبلور این دوگانگی فضا را در ساختارها و مناسبات اجتماعی جامعه ایرانی و تمایز میان قلمرو خصوصی و عمومی نیز می‌توان مشاهده کرد. ابتدایی‌ترین معنای این دو حیطه نشان می‌دهد چیزهایی هستند که باید آن‌ها را نهان داشت و چیزهای دیگری که اگر قرار باشد اصلاً وجود داشته باشند باید در انتظار عموم به نمایش درآیند. این امر در گام نخست ضروری است که برخی وجوه محرمانه از نگاه عموم در امان بمانند که خصوصیت بارز آن در چهاردیواری ملک خصوصی نمود می‌یابد و آن یگانه جای مطمئن برای نهان شدن

از چشم جهان عمومی مشترک است. تا جایی که یگانه شیوه مؤثر برای تضمین تاریکی آنچه باید از انظار عمومی در امان بماند مالکیت خصوصی و نهانگاهی از آن خویشتن است (آرنت، ۱۳۹۰: ۱۱۶-۱۱۸). این نهان‌گاه تنها به خانه و منزل خصوصی تعبیر نمی‌شود، بلکه مهیا کننده مرکز، ملجأ یا مکانی است که در آن توانایی‌ها تحقق یافته، رؤیاها و خاطره‌ها برای بهبود زخم‌های کهنه و معطوف نمودن آن به عمق احساسی که اجازه می‌دهد تا زمینه‌های ناشفاف بپاخیزد اختصاص می‌یابند. بنابراین قلمرو خصوصی به مکانی برای ظهور، تکرار و در نتیجه آن تکوین آزادی تبدیل می‌شود. این ظهور و بروز با گریز از جهان و پنهان شدن از چشم ساکنانش نفی کننده فضایی است که جهان بر انسان‌ها عرضه می‌دارد و بیش از همه نفی کننده بخش عمومی این فضا است که در آن همه چیز و همه کس در معرض دیدار و شنیدار دیگران قرار می‌گیرند (آرنت، ۱۳۹۰: ۱۲۳).

در عرصه عمومی اعتماد متقابل دارای اهمیت است و در روابط انسانی به تسهیل تعاملات اجتماعی و کنش در جهت دستیابی به هدف مشترک کمک می‌کند (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۵۶). اما در ایران سیطره حکومت استبدادی بر حوزه عمومی و گستراندن بی‌اعتمادی، رشته پیوند میان آدمیان را از هم گسیخته و فضای میان آن‌ها که قرار بود قلمرویی برای نمود و عمل سیاسی باشد از میان برده است. با ظهور چنین فضایی نه تنها قلمرو عمومی به روی مشارکت شهروندان در عمل جمعی مسدود می‌گردد بلکه ترس، تنهایی و بی‌اعتمادی مانع از حضور با دیگران می‌شود.

بدین ترتیب دوگانگی در اندیشه اساطیری ایرانی این گونه در جدایی میان دنیای درون و دنیای بیرون تجلی می‌یابد. درون و مرکز فضای نور و روشنایی، امنیت و آسایش که از دنیای تاریک و اهریمنی بیرون تمایز می‌یابد. این دوگانگی به طرز مرموزی در ناخودآگاه و در قالب باورها، هنجارها، عادت‌های رفتاری و کنش‌های افراد جامعه بروز کرده و به رفتار آنان جهت می‌دهد.

ت- ساختار مذهبی

طلوع امپراتوری صفویه و استقرار مذهب شیعه اثنی عشری (امامی) به عنوان مذهب رسمی کشور توسط شاه اسماعیل اول، دگرگونی ژرفی در بنیان‌های جامعه و رفتار مردم نسبت به قدرت سیاسی پدید آورد. پیش از این اکثریت مردم سنی بودند و شیعه‌گری در بخش-هایی از کشور رواج داشت (لمبتون، ۱۳۷۹: ۱۱۴). بنابراین تا پیش از آن و در دوره حکومت‌های سنی‌مذهب و بر اساس روایت‌های اهل سنت در توجیه سیاسی «خلافت» با مفهوم بسته شدن دایره نبوت، دیگر هیچ کس از طریق وحی نمی‌توانست به ضوابط و شرایط زندگی دینی و سیاسی مسلمانان دست یابد. با چنین استدلالی راه برای حکومت-هایی که خلافت را به صورت سلطنت موروثی درآورده بودند باز می‌شد و قدرت سیاسی آنان در حکومت بر مسلمانان اگرچه فاقد صلاحیت دینی لازم بود، مشروعیت می‌یافت. مفهوم روایت اهل سنت از «بسته شدن دایره نبوت» این بود که دیگر کسی با منبع فیض نبوت در ارتباط نیست، یعنی امامی در کار نیست که با بهره‌گیری از منبع فیض، حکومت عادلانه دینی را آن‌گونه که در عصر پیغمبر وجود داشت برپا کند. مفهوم سیاسی این سخن آن بود که حتی اگر حکومت خلفا آن‌گونه که شیعه تصور می‌کند، حکومت عادلانه‌ای هم نباشد، باید بدان تن داد و تسلیم شد (آجودانی، ۱۳۸۶: ۵۶).

همچنان که کربن اشاره می‌کند، در نگاه شیعه نقطه پایان دایره نبوت منطبق است بر نقطه آغاز دایره‌ای نو که همان دایره تعلیم معنوی یا دایره ولایت است. ولایت از یک‌سو به دوستی و محبت شیعیان نسبت به ائمه دلالت دارد و از سوی دیگر بر این امر که خداوند در ازل ائمه را به دوستی برگزید، دوستی که مایه قدسیت ایشان و اتصاف به نعمت «اولیاء-الله» است (کربن، ۱۳۸۴: ۱۵۱). شیعه این تداوم فیض الهی در «باطن امامت» را فقط در وجود امامان خود منحصر ساخت. به همین جهت شیعه دوازده امامی در بسیاری از دوره-های تاریخ ایران معتقد بود حکومت عادلانه فقط با ظهور امام زمان تحقق می‌یابد و در غیبت او هر حکومتی برپا شود از نظر شرعی حکومت جور است و فاقد عدالت حقیقی. به همین دلیل بسیاری از اهل تشیع با توسل به تقیه از این که در غیبت امام، با حکومت و ارکان سلطنت همکاری داشته باشند، پرهیز می‌کردند (آجودانی، ۱۳۸۶: ۵۸).

از نظر شیعه تقیه یا کتمان عقیده برای حفظ مصالح عالی و پیشبرد امر دین و یکی از ملاک‌های تبیین اندیشه و رفتار سیاسی علمای شیعه بود که در دوران غیبت امام غایب هر حکومتی را حتی اگر شیعه می‌بود ناعادل می‌دانستند. بررسی نوشته‌های فقهای آغازین امامی نیز نشان می‌دهد که آنان نظریه دفع مضرات را پرورانده‌اند. پیرو این نظریه همکاری با فرمانروای ظالم و پذیرش ولایت از او برای دفع مضرات جایز است. این نظریه موجب گشت نه فقط طبقات مذهبی بلکه عموم مردم رفتاری دوگانه در برابر حکومت اتخاذ کنند. توسل به تقیه علاوه بر دامن زدن به تضاد میان جامعه و دولت و رفتار دوگانه علما و تا حدودی مردم، به تشویق و ترغیب بی‌میلی و اکراه در قبول مسئولیت اخلاقی و سیاسی انجامید (لمبتون، ۱۳۷۹: ۱۱۹).

محمّد بن الحسن الطوسی که کتابش اساس نوشته‌های فقهای بعدی شیعی امامی است، در بحث راجع به وظیفه مؤمن در عمل کردن به امر به معروف و نهی از منکر، نشان می‌دهد توسل به تقیه اعمال مؤمنان را دچار محدودیت می‌سازد و می‌گوید: «امر به معروف و نهی از منکر هر دو واجبند به دل، زبان و دست چون مکلف متمکن باشد از آن و داند که مؤدی نیست با ضرری که به وی آید یا با یکی از مؤمنان در حال و نه در مستقبل اوقات ظنش بود بدان. و اگر ضرر داند در آن بر وی یا بر غیری در حال یا مستقبل اوقات یا غالب ظنش بود واجب نباشد بر وی از این نوع الا آن چه وی ایمن بود از ضررها بر همه حال» (لمبتون، ۱۳۷۹: ۱۱۵).

مرتضی علم‌الهدی شرایطی که مؤمن می‌تواند با توجه به آن‌ها ولایتی را از غاصبی بپذیرد، تعیین کرده و بیشتر متفکران بعدی نیز نظر او را قبول کرده‌اند. پیرو نظر علم‌الهدی اگر کسی بداند با پذیرش ولایت یا با اتکا به نشانه‌های آشکار احتمال دهد که قادر خواهد بود از طریق تصدی ولایت از خواسته‌های بحق پشتیبانی و خواسته‌های نادرست را طرد کند یا به امر به معروف و نهی از منکر بپردازد، مکلف است ولایت را بپذیرد. اگر کسی نگران مال خود باشد یا بترسد آسیبی به او برسد یا چیزی شبیه آن برایش رخ دهد، مجاز است به قبول ولایت تن دهد (لمبتون، ۱۳۷۹: ۱۱۶). شیخ صدوق نیز رها کردن تقیه تا

هنگام خروج و قیام حضرت قائم را به معنای خروج از دین خداوند متعال و مذهب امامیه و مخالفت با خدا، پیامبر و ائمه می‌داند (شیخ صدوق، ۱۴۱۴: ۱۰۶).

کربن نیز معتقد است که تشیع به عنوان باطن‌گرایی دین اسلام، پایان کمال همه عقاید باطنی است و ائمه نیز امر به تقیه یا کتمان می‌کردند. این اصل نه تنها برای حفظ جان افراد، بلکه به عنوان فریضه‌ای برای حفظ حرمت تعالیم متعالی واجب بود. هیچ کس به هیچ وجه حق شنیدن این تعالیم را ندارد مگر آن که ظرفیت شنیدن و فهم حقیقت را داشته باشد (کربن، ۱۳۷۳: ۹۵-۱۰۰).

بر این اساس شیعیان امامی با اتکاء بر تقیه، در جایی که جان خویش را در خطر می‌دیدند، مذهب خود را پوشیده داشته ولی در باطن بدان عمل می‌کردند. بنابراین تقیه بیشتر راهبرد و روشی کارآمد و معطوف به اهداف مشخص می‌باشد که بسته به شرایط و اوضاع سیاسی، اعتقادی و اجتماعی شکل گرفته است. شیخ طوسی نیز تقیه را به مثابه یک راهبرد حمایت و حفاظت از حق حیات و کرامت انسانی از تهدید بیان می‌کند. آن‌چنان که هرگاه حیات انسان در معرض تهدید نابودی نباشد، تقیه واجب نخواهد بود (مصباح، ۱۳۹۳: ۱۱۹). با این وجود، طبری معتقد است که شیعه رسم تقیه یا دین‌پوشی را وامدار مانویان است که شیعیان نیز به عنوان یک شیوه مبارزاتی منفعل در دوره‌ای که نیروی اپوزیسیون و تحت تعقیب بودند به کار می‌بستند (طبری، ۱۴۰۱: ۲۷۶). کاتوزیان نیز معتقد است تقیه به معنای پنهان داشتن عقاید واقعی و تظاهر به آراییی که شخص به آن معتقد نیست یکی از عناصر مذهب شیعه تلقی می‌گردد، اما ریشه عمیق‌تری دارد و محصول ناامنی اجتماعی و تاریخی است و در درجه اول در اثر ماهیت استبدادی حکومت و جامعه ایرانی به وجود آمده و در اثر حمله‌های خارجی تقویت شده است (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۲۰). بر این اساس شیعیان و به‌طور خاص امامیه همواره سعی کرده تا با بهره‌گیری از تقیه، خود را از حکومت دور و در عین حال از خود در برابر آن محافظت کنند و این امر به اتخاذ رویه‌ای دوگانه در رفتار ایرانیان منجر شده است.

همچنان که اشاره شد ساختارهای چهارگانه جامعه ایران در یک رابطه متداخل قواعد و الگوهای حاکم بر جامعه را شکل داده‌اند. این قواعد ساختاری دانش جمعی جامعه ایرانی در مورد نحوه تعامل با یکدیگر، سلسله‌مراتب قدرت و محیط اجتماعی را مشخص و محدود و سازو کارهای زندگی اجتماعی را به شکلی ناخودآگاه در ذهن افراد ایرانی پایدار می‌سازد. بنابراین دوگانگی رفتاری و تظاهرگرایی به‌عنوان الگوهای رفتاری که توسط این روندهای اجتماعی تجویز شده، سبب شده تا جامعه ایرانی با تکیه بر آن در برابر صاحبان قدرت برای حفاظت از خویشتن، نقد خود را نسبت به سلطه سیاسی در رونوشت-پنهان متجلی سازد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با ابتناء به کلان نظریه ساختارگرایی و الگوی روایت‌های پنهانی اسکات به دنبال شناخت ساختارهای حاکم بر جامعه ایران و تفسیر و بررسی رفتارهای برآمده از آن در شکل‌دهی به رونوشت پنهان است. بر این اساس با تأکید بر مثال‌های متعدد تاریخی می‌توان نشان داد منطق شکل‌گیری رونوشت پنهان در جامعه ایرانی و فراخ بودگی آن نسبت به برخی جوامع، متأثر از ساخت اجتماعی این جامعه است که طی یک فرآیند طولانی شکل گرفته و تا حدودی تثبیت شده است. در این مقاله چهار ساخت اصلی جامعه ایرانی احصا شده که در خلق و شکل‌گیری رونوشت پنهان تأثیرگذار هستند. این امر به واسطه نگاه دقیق‌تر و جلوگیری از خلط مبحث انجام شده و اساساً این ساختارها در روابط متداخلی عمل می‌کنند که امکان جدا کردن آن را غیرممکن می‌سازد. این ساخت‌ها همه در یک تراز قرار نمی‌گیرند بلکه به نظر می‌رسد در این رابطه ساخت زبانی و اجتماعی دست بالا را دارند و دو ساخت دیگر یعنی مذهبی و سیاسی متأثر از دو ساخت اولیه هستند. در اصل دو ساخت اولیه ساختارهای این جامعه هستند و قواعد حاکم بر آن دو را تعیین می‌کنند. در عین حال در درون این ساختار ساخت مذهبی و سیاسی الگوهای درازمدتی را شکل داده که امکان درشکستن آن وجود ندارد. به‌ویژه ساخت استبداد سیاسی از جمله ساختاری است که می‌تواند منطق بسیاری از تحولات جامعه ایران را تبیین

کند. بر این اساس یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که چهار ساخت حاکم بر جامعه ایران یعنی ساختار سیاسی، ساختار مذهبی، ساختار اجتماعی و فرهنگی و ساخت زبان فارسی و عناصر درونی آن‌ها در یک هم‌افزایی در گستره تاریخی گرایش‌ها و ظرفیت‌های رفتاری ایرانیان را معین می‌سازند و الگوهای دوگانگی رفتار که در قالب «تظاهرگرایی» و «پنهان-کاری» پیکربندی می‌شود در پیدایش و بروز رونوشت پنهان و تباین آن از رونوشت عمومی مؤثر بوده و سبب شده تا رونوشت پنهان، گسترده‌تر و قوی‌تر از رونوشت عمومی بروز یابد. این امر تا بدان‌جا تأثیرگذار بوده که در ادب فارسی هر متنی و رونوشتی سرشار از راز و رمزها و اشارت‌های پنهان است و افزون بر معنای ظاهری دارای معانی باطنی نیز هست و آنچه در اکثر این رونوشت‌ها مشترک می‌باشد عدم صراحت و پوشیدگی مطلب است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Zahra Mohammadpoor
Dehsorkhi

<https://orcid.org/0009-0006-4214-2658>

Mahdi Najafzadeh

<https://orcid.org/0000-0003-4503-1057>

Vahid Sinaei

<https://orcid.org/0000-0003-3985-2449>

منابع

- آجودانی، ماشاءالله، (۱۳۸۶)، *مشروطه ایرانی*، تهران: اختران.
- آرنت، هانا، (۱۳۸۹)، *وضع بشر*، ترجمه مسعود علیا، تهران: ققنوس.
- آشوری، داریوش، (۱۳۸۶)، *زبان باز، پژوهشی درباره زبان و مدرنیت*، تهران: نشر مرکز.
- آموزگار، ژاله، (۱۳۸۵)، *تاریخ اساطیر ایرانی*، تهران: سمت.
- اسکات، جیمز، (۱۴۰۰)، *سلطه و هنر مقاومت*، ترجمه افشین خاکباز، تهران: نشر مرکز.
- باطنی، رضا، (۱۳۸۴)، *نگاهی تازه به دستور زبان فارسی*، تهران: آگه.

- بیمن، ویلیام، (۱۳۸۱)، *زبان، منزلت و قدرت در ایران*، ترجمه رضا ذوالقدر مقدم، تهران: نشر نی.
- بهار، مهرداد، (۱۳۸۴)، *از اسطوره تا تاریخ (با تجدید نظر و افزوده‌های تازه)*، گردآورنده ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: چشمه.
- پارکین، فرانک، (۱۳۹۵)، *ماکس ویر*، ترجمه شهناز مسمی پرست، تهران: ققنوس.
- پیمان، حبیب‌اله، (۱۳۹۰)، *عوامل تکوین و بازتولید استبداد در ایران*، تهران: قلم.
- توحیدی، محمدعلی، (۱۳۷۵)، *مصباح الفقاهه*، جلد ۱، قم: انصاریان.
- حسام، فرحناز، (۱۳۸۲)، *دولت و نیروهای اجتماعی در عصر پهلوی اول*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- حیدری، آرش، (۱۳۹۹)، *واژگونه‌خوانی استبداد ایرانی*، تهران: مانیا هنر.
- رجائی، محمد خلیل، (۱۳۷۲)، *معالم البلاغه*، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- سرنا، کارلا، (۱۳۶۲)، *آدم‌ها و آئین‌ها در ایران: سفرنامه مادام کارلا سرنا*، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
- صدوق، محمدبن علی بن بابویه، (۱۴۱۴ ق)، *الاعتقادات فی دین الامامیه*، بیروت: دارالمفید.
- طباطبائی، سید جواد، (۱۳۸۰)، *دبیاجه‌ای بر نظریه انحطاط ایران*، تهران: نگاه معاصر.
- طبری، احسان، (۱۴۰۱)، *برخی بررسی‌ها پیرامون جهان‌بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی در ایران*، تهران: فردوس.
- قاری، محمدرضا؛ احمدی بیدگلی، بهیه، (۱۳۹۴)، «سیر تحول «ایهام» در کتاب‌های بلاغت فارسی از گذشته تا امروز»، *نشریه زیبایی‌شناسی ادبی*، دوره ۵، شماره ۲۲، صص ۷۷۱-۷۸۸.
- فراستخواه، مقصود، (۱۳۹۴)، *زمینه‌کاوی تاریخی و اجتماعی خلیفات ایرانی*، تهران: نشر نی.
- فکوهی، ناصر، (۱۳۸۷)، *اسطوره‌شناسی سیاسی (هنر، اسطوره، قدرت)*، تهران: فردوس.
- قاضی‌مرادی، حسن، (۱۳۷۸)، *پیرامون خودمداری ایرانیان*، تهران: ارمغان.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون، (۱۳۹۱)، *ایرانیان دوره باستان تا دوره معاصر*، ترجمه حسین شهیدی، تهران: نشر مرکز.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون، (۱۳۷۲)، *استبداد، دموکراسی و نهضت ملی ایران*، تهران: نشر مرکز.
- کالر، جانان‌تان، (۱۳۸۶)، *فردیناند دوسوسور*، ترجمه کورش صفوی، تهران: هرمس.

- کربن، هانری، (۱۳۸۴)، *اسلام در سرزمین ایران*، ترجمه رضا کوهکن، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- کربن، هانری، (۱۳۷۳)، *تاریخ فلسفه اسلامی*، ترجمه جواد طباطبایی، تهران: کویر.
- کلمنز، الیزابت اس، (۱۴۰۲)، *زندگی روزانه*، ترجمه شیرین کریمی، تهران: سپیدار.
- کلمن، جیمز، (۱۳۷۷)، *بنیاد نظریه اجتماعی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- لمبتون، آن. کی. اس، (۱۳۷۹)، *نظریه دولت در ایران*، گردآوری و ترجمه چنگیز پهلوان، تهران: گیو.
- ملک، سر جان، (۱۲۴۶)، *تاریخ ایران*، ترجمه اسماعیل حیرت، جلد دوم، بمبئی: ناصری.
- محمودپناهی، محمدرضا، (۱۳۹۸)، *روش تحقیق در علوم سیاسی ۲*، تهران: پیام نور.
- مصباح، سیدحسین همایون، (۱۳۹۳)، «تقیه؛ راهبرد اصلاحی و صیانت از حق»، *پژوهشنامه کلام*، دوره ۱، شماره ۱، صص ۱۱۳-۱۳۴.
- ممیز، مرتضی، (۱۳۸۵)، «در ظرافت و زیرکی اشارت»، *بخارا*، دوره ۱۷، شماره ۵۳، ۱۴۱۷.
- مورو، فرانسوا، (۱۳۹۳)، «سیمای ایرانیان از نگاه جهانگردان فرانسوی قرن هفدهم»، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی).
- هیلنز، جان، (۱۳۹۳)، *شناخت اساطیر ایران*، ترجمه: ژاله آموزگار؛ احمد تفضلی، تهران: چشمه.
- وطواط، رشیدالدین، (۱۳۶۲)، *حدائق السحر فی دقائق الشعر*، تصحیح علامه اقبال، تهران: کتاب‌خانه سنایی.

References

- Fraser.J, (1825), *Narrative of a Jurny in to Khurasan in years 18211822*, London: Longman Publication.
- Perkins. Justin, (1843), *A Residence of Eight Years in Persia Among the Nestorian Christians with Notices of the Muhammedans*, New Jersey: Gorgias Press.

- Monal Lilja & Stellan Vinthagen, (2018), "Disperesed Resistance: Unpacking the Spectrum and Properties of Glaring and Everyday Resistance", *Journal of Political Power*, Vol. 11, No. 2, PP. 211-229.
- Morley, David, Kuan Hsing Chen, (2005), *Sturat Hall, Critical Dialogues in Cultural Studies*, London & New York: Routledge.

In Persian

- Ajudani, Masha'Allah, (2016), *Iranian Constitution*, Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Arendt, Hana, (2019), *The State of Humanity*, Translation Massoud Alia, Tehran: Phoenix. [In Persian]
- Ashouri, Dariush, (2016), *Open Language, A Research on Language and Modernity*, Tehran: Nahr-e-Karzan. [In Persian]
- Amoozgar, Jhaleh, (2005), *History of Iranian Mythology*, Tehran: Samt. [In Persian]
- Bahar, Mehrdad, (2005), *From Myth to History (with New Revisions and Additions)*, Compiled by Abolghasem Ismailpour, Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Batani, Reza, (2014), *A New Look at Persian Grammar*, Tehran: Ageh. [In Persian]
- Beeman, William, (2012), *Language, Dignity and Power in Iran*, Translated by: Reza Zulqader Moghadam, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

- Coleman, James, (1999), *Social Theory Foundation*, Translation: Manouchehr Sabouri, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Clemens, Elizabeth S., (2023), *Life in the Day*, Translated by Shirin Karimi, Tehran: Sepidar Press. [In Persian]
- Corbin, Henry, (2014), *Islam in the Land of Iran*, Translated by Reza Kohkan, Tehran: Research Institute of Hikmat and Philosophy of Iran. [In Persian]
- Corbin, Henry, (1995), *History of Islamic Philosophy*, Translated by Javad Tabatabai: Tehran, Kavir. [In Persian]
- Farastkhah, Maqsood, (2014), *Historical and Social Research of Iranian Culture*, Tehran: Ney Publication. [In Persian]
- Fokuhi, Nasser, (2000), *Political Mythology (Art, Myth, Power)*, Tehran: Ferdous. [In Persian]
- Ghazimoradi, Hassan, (2000), *About Self-control of Iranians*, Tehran: Armaghan. [In Persian]
- Hessam, Farhanaz, (2002), *Government and Social Forces in the First Pahlavi Era*, Tehran: Publications of Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian]
- Heydari, Arash,(2019), *Translation of Iranian Tyranny*, Tehran: Mania Art. [In Persian]

- Hillens, John, (2013), *Understanding the Mythology of Iran*, Translated by Jale Amoozgar; Ahmad Tafzali, Tehran: Cheshme Publishing House. [In Persian]
- Kaler, Jonathan, (2016), *Ferdinand de Saussure*, Translated by Koresh Safavi, Tehran: Hermes. [In Persian]
- Katouzian, Mohammad Ali Homayoun, (2013), *Iranians from the Ancient Period to the Contemporary Period*, Translated by Hossein Shahidi, Tehran: Center Publishing. [In Persian]
- Katouzian, M. A, (1994), *Tyranny, Democracy and the National Movement of Iran*, Tehran: Center Publishing. [In Persian]
- Lambton, An. K. S, (2001), *Theory of Government in Iran*, Compiled and Translated by Cengiz Pahlavan, Tehran: Giv. [In Persian]
- Malkam, Sarjan, (1868), *History of Iran*, Translated by Ismail Hirat, Second Volume, Bambay: Naseri. [In Persian]
- Mamiz, Morteza, (2007), *In the Elegance and Cleverness of Gestures*, Bukhara, No. 53, pp. 17-14. [In Persian]
- Mesbah, Seyed Hossein Nomayoun, (2013), “Taqiyyah, Reform Strategy and Protection of the Right”, *Kalam Research*, Vol. 1, No.1, pp 113134. [In Persian]
- Moreau, Francois, (2013), “The Image of Iranians from the Point of View of the French Traveler of the 17th Century”, *Center for Islamic Encyclopaedia (Iranian and Islamic Research Center)*. [In Persian]

- Qari, Mohammadreza & Ahmadi Bidgoli, Behiye, (2014), "The Evolution of Iham in Persian Rhetoric Book from the Past to the Present", *Jornal of Literary Linguistics*, Vol. 5, No. 22, 11877.
- Rajaei, Mohammad Khalil, (1994), *Ma'alam al-Balagha*, Shiraz: Shiraz University Press. [In Persian]
- Sadouq, Mohammad bin Ali bin Babuyeh, (2003), *Beliefs in the Religion of AlUamamiyah*, Beirut: Dar alMufid. [In Persian]
- Serna, Carla, (1984), *People and Religions in Iran: The Travel Book of Madam Carla Serna*, Translated by Aliasghar Saeedi, Tehran: Zovar. [In Persian]
- Scott, James, (2021), *Dominion and the Art of Resistance*, Translated by Afshin Khakbaz, Tehran: Kerzan Publishing. [In Persian]
- Tabatabai, Seyed Javad, (2010), *Prefaces to the Theory of Iran's Decline*, Tehran: Contemporary View. [In Persian]
- Tabari, Ehsan, (2022), *Some Studies on Worldviews and Social Movements in Iran*, Tehran: Ferdous. [In Persian]
- Tawhidi, Mohammad Ali, (1996), *Masbah Al-Faqaheh*, V1, Qom: Ansarian. [In Persian]
- Mahmoud Panahi, Mohammad Reza, (2018), *Research Method in Political Scienece 2*, Tehran: Payam Noor. [In Persian]
- Parkin, Frank, (2017), *Max Weber*, Translated by Shahnaz Mosamaparast, Tehran: Phoenix. [In Persian]

- Peyman, Habibalah, (2018), *Factors of Formation and Reproduction of Autocracy in Iran*, Tehran: Qalam. [In Persian]
- Watawat, Rashid Al-Din, (1984), *Hadaiq al-Sahar fi Daqayq Al-Shaar*, Edited by Allameh Iqbal, Tehran: Sana'i Library. [In Persian]

استناد به این مقاله: محمدپور دهرسخی، زهرا، نجف‌زاده، مهدی و سینائی، وحید، (۱۴۰۴)، «سلطه و روایت‌های پنهانی: بررسی زمینه‌های شکل‌گیری رونوشت پنهان بر اساس الگوهای ساختاری چهارگانه جامعه ایرانی»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۱۴، شماره ۵۵، ۸۷-۱۲۴.

Doi: 10.22054/QPSS.2025.81402.3459

Quarterly of Political Strategic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License